

Horváthné Csomó Orsolya

A mikrofilm-dobozokon túl... A zágrábi misszálék kronológiájának tanulságai¹

A zágrábi székesegyház miseliturgiája kiemelten gazdag forrásanyaggal rendelkezik. 11 olyan misszálét és két graduálét tartunk számon a XIV-XVIII. század közötti időszakból, amelyek a székesegyház számára készültek, és bizonyítottan ott is használták azokat. A források egy része bőségesen dokumentált, az irodalom több helyen, több szempontból említi azokat, más részük azonban csak néhány mondattal szerepel Kniewald 1944-es jegyzékében², és ezek a jegyzetek jelennek meg a Magyar Tudományos Akadémia 80-as években beszerzett mikrofilmjein is.

A források a következők:

1. MR 133 missale – „XIV.” (Zagreb Metropolitanska Knjižnica)
2. III.d.182 graduale – „XIV.” (Zagreb, Arhiv Hrvatske Akademije Znanosti i Umjetnosti)
3. MR 13 missale – „XIV.” (Zagreb, Metropolitanska Knjižnica)
4. MR 73 Missale – „XIV.” (Zagreb, Metropolitanska Knjižnica)
5. IV.C.59 missale – „XIV.” (Zagreb, Arhiv Hrvatske Akademije Znanosti i Umjetnosti)
6. III.d.23 missale – „XIV.” (Zagreb, Arhiv Hrvatske Akademije Znanosti i Umjetnosti)
7. MR 168 missale – „XV.” (Zagreb, Metropolitanska Knjižnica)
8. MR 62 missale – „XV.” (Zagreb, Metropolitanska Knjižnica)
9. MR 26 missale – 1453 (Zagreb, Metropolitanska Knjižnica)
10. M.III.23 – „XV.” (Salzburg, Universitätsbibliothek)
11. MR 170 missale (Topusko) – 1495 (Zagreb, Metropolitanska Knjižnica)
12. Nr. 354. missale (Topusko) – 15/16. (Zagreb, székesegyházi kincstár)
13. M 28 596 Nyomtatott misszálék – 1511 Velence (Zagreb, Metropolitanska Knjižnica)
14. MR 6 graduale – 1719 (Zagreb Metropolitanska Knjižnica)

Már projektem kezdetén feltűnt az egyenetlenség a források eddigi kutatottsága között, amit további kutatásokra sarkallt. A források nagy részének Kniewald határozta meg datálását, mely a tartalmak részletes vizsgálata alatt folamatosan megkérdőjeleződött több esetben is. E kérdőjeleket azonban kizárólag a tartalmak összevetésével nem lehetett egyértelműen megválaszolni, Wehli Tünde művészettörténésszel és Madas Edit kodikológussal folytatott közös munkánk több esetben

¹ A tanulmány az OTKA/NKFI 84216. sz. pályázatának támogatásával valósult meg.

² Kniewald: *Illuminacija i notacija Zagrebacke liturgijski kodeksi...* Szerepelnek még Csapodi Csaba: *Biblioteca Hungarica* 31. kötetében is.

segítséget adott a válaszokban. Ezzel együtt azonban nem csak segítséget adott, sok esetben éppen a művészettörténeti vonatkozás kérdőjelezett meg egy addig bizonyosnak hitt kormeghatározást. E kétségeket és egyben valamiféle válaszokat, továbbá a hozzá vezető utakat kívánom bemutatni jelen előadásomban.

A források felsorolásánál talán feltűnő, hogy a jelenleg Németújváron található XIII. századi zágrábi missale notatum nem került bele a felsorolásba.³ Ennek több oka is van jelen előadásunk szempontjából. E forrás nem a székesegyház számára készült, még a XIV. századi liturgikus rendezés előtt, tehát anyagában jelentősen eltér a későbbi zágrábi forrásoktól, sokkal inkább az esztergomi hagyomány archaizmusai érhetőek tetten tartalmában. Szendrei Janka a *Mos patriae* kialakulásáról írt nagydoktori értekezésében részletesen elemzi a missale tartalmát,⁴ itt csak néhány olyan liturgikus helyet emelnék ki, ahol a későbbi zágrábi források egyöntetűen eltérnek Esztergomtól, de a németújvári forrás inkább esztergommal tart:

1. A hamvazószerdai antifónák sorrendje
2. Húsvéthétfő allelujája
3. Húsvét utáni 2-3. vasárnap allelujája
4. A 20-23. évközi vasárnapok allelujái

Az azonban már mindenképpen a későbbi zágrábi missalék szerkezetének előrejelzése ebben a kódexben is, hogy pl. az őszi kántorböjtöt a 17. évközi vasárnap előtt jelzi, továbbá hogy a kánon a forrás elején szerepel, nem húsvét vigíliáján.

Szűkebb összehasonlításunkba tehát a fenti 13 (14) forrást vontuk be, tartalmi, dallami, zenei-paleográfiai vonatkozásban, melyhez segítségül hívtuk a művészettörténeti és paleográfiai jellemzőket is.

Általános vélekedés a zágrábi forráscsoporttól annak kivételes egységessége. Ez valóban így mondható az esztergomi és ahhoz közeli forrásokkal való összehasonlításban, mégsem beszélhetünk azonban teljesen egyforma kiállítású és tartalmú kódexekről.

A források leírása:

1.	MR 133 missale	Zagreb Metropolitanska Knjižnica 224 fol. – fatábla, pergamen – 195x280 mm – magyar notáció, 3 különböző kéz
2.	MR 13 missale	Zagreb Metropolitanska Knjižnica 270 fol. – pergamen – 360 x240 mm – magyar notáció (két kéz)

³ A-GÜ I/43. Ferences Könyvtár

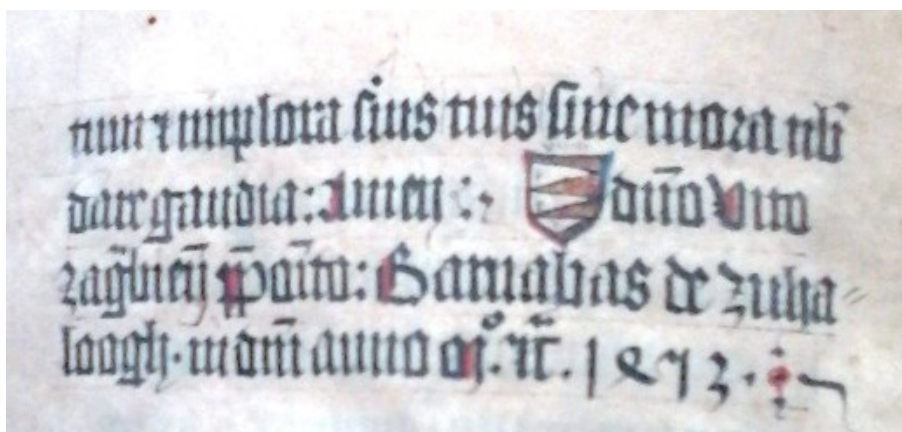
⁴ Szendrei Janka, A "Mos Patriae" kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében (Budapest: Balassi Kiadó, 2005) 210-239.

		Kánon-kép volt kérdéses, de lehetett már 1400 k.
3.	III.d.182 gradual	Zagreb, Arhiv Hrvatske Akademije Znanosti i Umjetnosti 100 fol. pergamen – 350 x 272 mm – kvadrát és rombikus-keverék notáció
4.	MR 73 Missale	Zagreb Metropolitanska Knjižnica 168 fol. – pergamen – 324x230 mm – magyar notáció szegényesebb kiállítás
5.	IV.C.59 Missale	Zagreb, Arhiv Hrvatske Akademije Znanosti i Umjetnosti 116 fol. – pergamen – 325 x 210 mm – kvadrát notáció Úti missale, 36-106: sacramentarium
6.	III.d.23 missale	Zagreb, Arhiv Hrvatske Akademije Znanosti i Umjetnosti 279 fol. – pergamen – 345 x 245 mm – magyar notáció (3 kéz)
7.	MR 168 missale	Zagreb, Metropolitanska Knjižnica 235 fol. – pergamen – 332 X 230 – magyar notáció (két kéz) Csapodi szerint a XIV. századi leltárban már szerepel...
8.	MR 62 Missale	Zagreb, Metropolitanska Knjižnica 205 fol. – pergamen – 315x210 mm – magyar notáció Scriptor, notator, ugyanaz, mint a 168-ban
9.	MR 26 missale	1453 (Zagreb, Metropolitanska Knjižnica) 223 fol. – pergamen – 315x240 – notáció nincs évszám és készítő: Barnabás de Zuha, Vitus nevű prépostnak másolta 222v folión
10.	M.III.23	Salzburg, Universitätsbibliothek 340 fol. – pergamen – 385 x 297 – notáció nincs
11.	MR 170 missale (Topusko)	1495 (Zagreb, Metropolitanska Knjižnica) 387 fol. – pergamen, bőrkötés – 342 x 255 – magyar notáció metzigót elemekkel scriptor: Matheus presbyter de Milethinecz, plebanus S. Pauli in

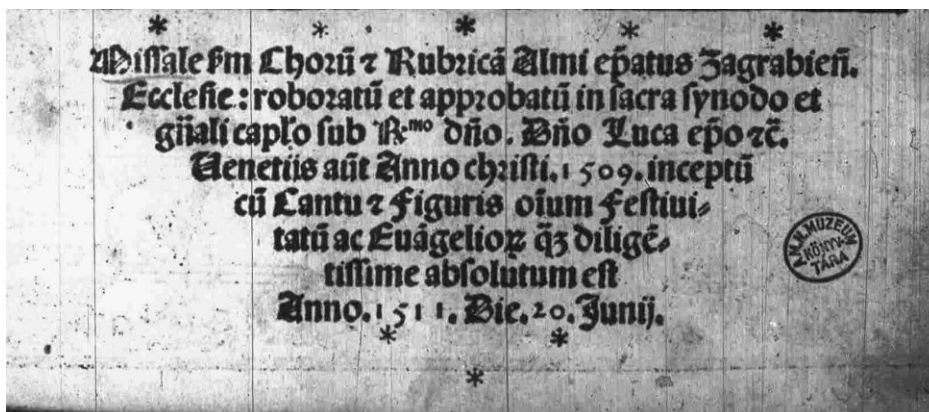
		Othyna (186v)
12.	Nr. 354. missale (Topusko)	15/16. (Zagreb, székesegyházi kincstár) A készítés kezdése: 1498 nov. 7. előtt (Topusko halála), Bakócz fejeztette be, de még Mikulic püspök idejében is illuminálták. (Illuminátor: Julio Clovio) 296 fol – pergamen – 405 x 300 mm – metzigót-magyar keveréknotáció
13.	M 28 596 Nyomtatott misszálé	1511, Venetia; Zagreb, Metropolitanska Knjižnica 46+286 fol. – pergamen – 430 x 210 mm – nyomtatott metzigót notáció
14.	MR 6 graduale	1719 (Zagreb Metropolitanska Knjižnica) 619 fol. – pergamen, fatábla, bőrkötés – 350 x 512 mm – kvadrát notáció

Négy forrásról pontos datálással rendelkezünk.

Az MR 26 jelzetű missale 222v folióján láthatjuk a bejegyzést, miszerint Barnabas de Zuha 1453-ban íratta a kódexet. A datlást alátámasztják a kódex jellemzői, tehát ezt támpontnak is tekinthetjük.

Ezen kívül datált még Topuskó György MR 170-es misszáléja, melyben a 187v folión találjuk a datáló bejegyzést: Mátyás presbyter, az Otnyai Szent Pál plébánosa készítette. E kettőn kívül természetesen tudjuk a nyomtatott misszálé dátumát: 1511, és az MR 6 jelzetű graduálét: 1719.

A többi forrásról azonban csak annyit tudunk, ami Kniewald után a Mikrofilm-dobozokra került: XIV. és XV. századi források.

A notációk adták az egyik legtöbb érdekességet a folyamatban. A misszálék ugyan nem kottás források, de a prefáció-dallamok, vagy/és az Exultet (húsvéti öröme) a legtöbbjükben szerepelnek. Nagy részükben magyar notációs elemeket találunk, egy misszáléban (IV.C.59) és a két graduáléban azonban a kvadrát notáció jelenik meg.

A magyar notáció egy sajátos, semmilyen más jelrendszerrel nem összetéveszthető képződmény, jelek együttese. A jelek egyenként azonban több gyökeret is hordoznak magukban. Az egyik eredet a beneventán és középolasz neumákban kereshető, ezek egyhang-neumáira a virgák, vagy befutó vonalak használata jellemző. Ezek a befutó vonalak a magyar notáció korai stádiumaiban, de még a XIV. században is fellelhetők, és ezek jelennek meg az MR 133 jelzetű misszálé szinte minden neumájában, de különösképpen a „déli származású” climacusokban, és a punctumokban is.

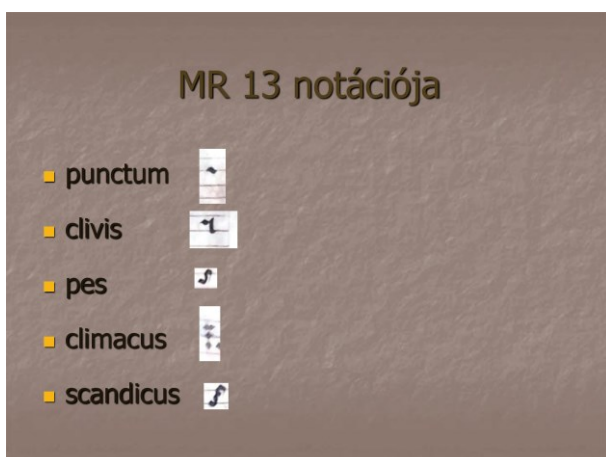

E forrás különlegessége az is, hogy nem csak a standard misszálé-kottákat tartalmazza, hanem ezen kívül még szinte az összes nagyobb processziós tételt is, tehát teljesebb képet kaphatunk a notációról. KÉP Ezek alapján, az a feltevés, mely a legrégebbinek teszi az MR 133 jelzetű misszálét, a notáció alapján beigazolódottnak látszik. Ezt alátámasztja írás szempontjából a betűk puhasága, és viszonylagos rendezetlensége, továbbá a a tollrajzok stádiuma is.

A továbbiakban fölmerül a kérdés, hogy a biztos datálással rendelkező források segítenek-e eligazodni a többi forrás notációjának korszakolásában.

Ez sajnálatos módon nem, vagy csak részben igazolódik, mivel az MR 26 jelzetű graduále mindössze üres kottavonalakat tartalmaz, és a datált források közül csak a Topuskó-misszálé és a nyomtatott misszálé tartalmaz valódi kottákat. E kései források azonban csekély támpontot adhatnak a XIV-XV. századi források datálásának pontosításáról.

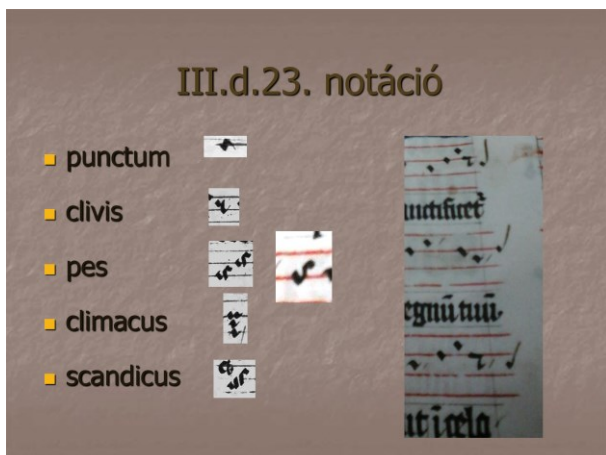

Az MR 13 jelzetű misszáléban a hangjegyek mérete ugyan növekszik, vastagabbak a tollvonások, mint a legrégebbinek feltételezett MR 133 jelzetű misszáléban, ami mindenképpen annál későbbre teszi a forrást, ugyanakkor a scandicusok kötöttsége, a kerek pes megtartása, a clivis állapota egy nem sokkal későbbi megnyilvánulást jelent. Amennyiben az MR 133 jelzetű forrást a XIV. sz. végére tesszük, ez a forrás mindenképpen a két század fordulójára tehető.

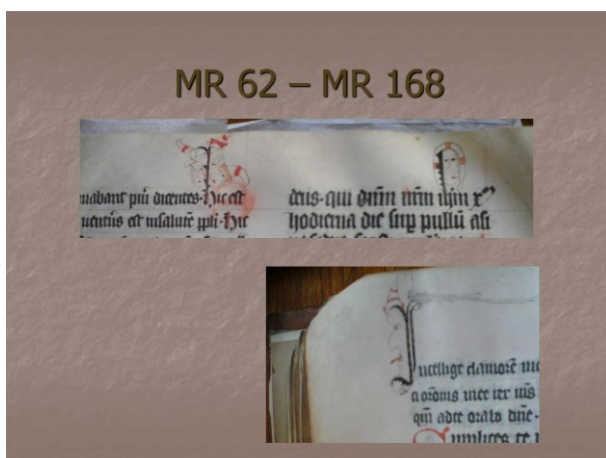

Meg kell említenünk a 17v folián szereplő kánon-kép tanulságát. Jellegzetessége a gallyazott kereszt (nem faragott) és a ruhák redőzöttsége. Ez a kép első ránézésre 1420 körülnek tűnt Wehli Tünde számára, ezért sokáig bizonytalanok voltunk a datálásban, ezért fölmerült az a lehetőség, hogy maga a kánon-kép később került oda (látszanak a kikapart vonalak a kép helyén), ennek viszont ellentmondott az, hogy a vele szemben levő oldalon a Te igitur filigrán díszítésének kékje azonos a kánon-kép kékjével. További kutatások azonban azt mutatták, hogy létezett már korábban is ez a mértékű redőzöttség és a gallyazott vagy ágas kereszt, így tehát mégiscsak alátámasztható a 14/15. század fordulója e kódex esetében.

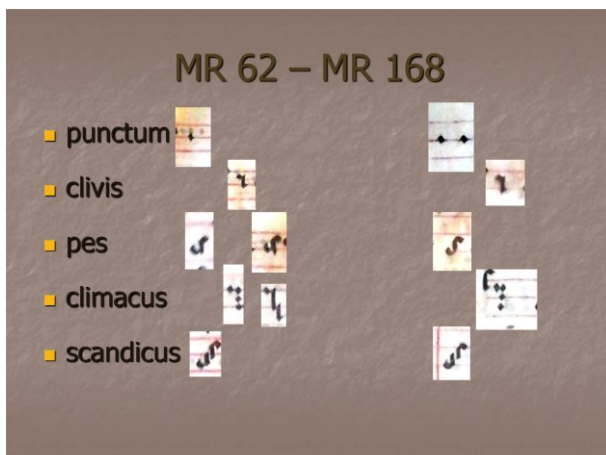
A fent említett 7 zágrábi mise-forrás is nyilvánvalóan a magyar notációt hordozza, ugyanakkor néhány helyen kilóg annak hagyományából. A magyar notáció egyik jellegzetessége, hogy nem tartalmaz custost. Ez azonban Zágrábban sok esetben nem így van. (III. d. 23., MR 62 és 168 következetlenül, MR 170, Nr 354.) A XV. század folyamán fokozatosan megjelenik a custos az általunk vizsgált misszálékban, és így van ez a III.d.23 jelzetűben is, amely notációja szempontjából mindenképpen XV. századnak mondható.

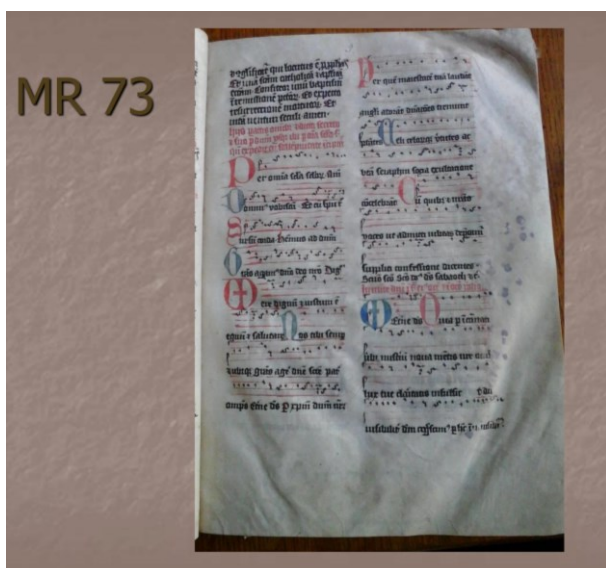
Hangjegyei gotizáltabbak, vastagabb tollvonásokkal, töredezetten vonalvezetésekkel. Két legjellegzetesebb neumáján, a scandicuson és a climacuson látszanak már a változások jelei: a scandicus kötött vonalvezetése már széttöredezett, a climacus lefelé potyogó pontjai pedig már elferdülnek. Három különböző kezdet különböztethetünk meg a forrás notációjában, de mindhárom kéz egyazon időszakból való, a XV. század közepe tájáról. Ugyanerre a korszakra tehető két másik forrás is, mely különösen izgalmasnak bizonyult. Az első dolog, ami felhívta rájuk a figyelmet, az a díszítés volt. Mindkettőben ezekhez hasonló tollrajzokat találtunk, amelyek semelyik másik forrásban sem jelentek meg.

Felmerült tehát a kérdés, hogy esetleg születhettek-e azonos kézből. Notáció szempontjából is igazolható az egykezűség, bár apró eltérések vannak. A climacus egy olyan fejlődési formát vesz fel mindkettőben, ahol a két pontos kezdésből a lefelé ereszkedő hangok ugyan függőlegesen ereszkednek, de nem középről, hanem következetesen a 2. hang alól.

Mindkettőnél egyedi átmeneti fázisban található meg a porrectus jele is: KÉP XIV-XV. századi. (rajzról leírni) Apró különbség, hogy az MR 62 használja még a kötött climacust is, de csak néhány helyen. A scandicus széttöredezetségi foka is azonos, a clivis és a porrectus jel is megfelel egymásnak, az egyetlen nagyobb különbség a pes megformálásában van: míg az MR 168-ban a kissé gotizált kerek pes a túlnyomó többség, addig az MR 62 már számos helyen külön rombuszként megformált első hangos pes-formát alkalmaz. Ezekkel a különbségekkel együtt mégis az mondható, hogy egy kéz alkotta a két kódex notációját. Kivételt képez ez alól az Ecce lignum minden bizonyonnyal később keletkezett, kurzívabb bejegyzése. A custos ugyan következetlenül, de megjelenik mindkét helyen.

A magyar notációs források közül a legnehezebb feladatnak bizonyult az MR 73 misszálé datálása, a többi forrás közötti időrendi elhelyezése. A nehézséget az jelenti, hogy az egész forrás kiállítása sokkal elnagyoltabb, összecsapottabb. (Mint azt majd a dallamoknál látni fogjuk, azok is teljesen össze-vissza csúszkálnak.) A jelek részletes áttekintése után azonban nyilvánvalóvá válik, hogy korábbi az utóbb felsorolt három forrásnál, de mindenképpen már a XV. századra tehető. A punctum, a clivis, a pes olyan formájúak, melyek már léteztek a XIV. században, de tovább éltek a XV-

ben, a climacus azonban már több formában is megjelenik. A hagyományos, kétpontos indítású, függőlegesen lecsorgó változattal, de ugyanakkor a már XV. századra jellemző 1 pontos indítással, vagy a kétpontos indítással, de ferdén leereszkedéssel. A széttöredezett scandicus azonban már egyértelműen a XV. századra jellemző. A climacus eme átmeneti állapota, továbbá a custos hiánya jelzi, hogy korábbi az MR 168-62 párosnál és a III.d.23-nál is, viszont mindenképpen későbbi az MR 133 és MR 13-nál. Magyar notációval még a két Topusko rendelkezik, és bár tudjuk datálásukat, érdemes a XV. század végi magyar-notációs állomásokat közelebbről is megnézni.

Az MR 170 a régebbi, melyet leginkább a climacus eredeti formája jelez. A clivis formájában pedig már a metzigót jelek beáramlását láthatjuk.

A 354-es jelzetű kincstári Topusko két Exultet-lapja alapján annak hangjegyei gotizáltabbak, szélesebb tollvonást hordoznak. Korábbi társukkal legszembetűnőbb különbség a climacus hangjegyeinek egyértelmű dőlése (és már nem csak a legelső hang, hanem mindkettő), amely a clivis formájával együtt szintén a metzigót-magyar keveréknotációra utal. Topusko György 1498-as halála azonban konkrétan a két évszám közé teszi a forrás készítésének kezdetét.

A következő kihívást a nem magyar notációs források beillesztése jelentette. Jelen esetben a III.d.182 graduáléről és a IV.C.59-es misszáléről van szó. A kvadrát notáció zágrábi megjelenésénél első gondolatunk a domonkos vonatkozás feltételezése. Magyarország Zenetörténete I. kötetében Szendrei Janka a domonkos kvadrát-írásnak három jellemvonását emeli ki: apró hangjegyek, rövid szárú virgamaradványok, az egymás fölötti hangok illesztési technikája. E három alapvonást megvizsgáltuk tehát az említett kvadrát notációs kottákban. A virga-maradványok megjelennek mindkettőben, sőt még az MR 6-ban is, a hangok mérete talán a III.d.182-ben mondható kisebbnek, de az egymás fölötti hangok illesztése már nem feltétlenül a domonkos vonalat követi egyik esetben sem. Ez ugyanis nem egyöntetű a domonkos forrásoknál sem. Jelent-e ez valamit a datálás szempontjából? A domonkos kapcsolatok a XIV. században kezdődtek, de maga a kvadrát notáció ettől kezdve folyamatosan élt. Ki kell emelnem azonban a III.d.182 graduále másik notációs elemét, a kyriale és sequentionále notációját. Szintén a Magyarország zenetörténete I. kötetében Szendrei Janka a XIV.-XV. század fordulójára tehető cseh notációs iskola felvirágzásának és a magyar-cseh kereskedelmi kapcsolatoknak köszönhető cseh notációs magyar források közé sorolja. Az egyértelmű XIV. század – mint ahogyan azt a tartalmi és illuminációs elemzésből látni fogjuk - megkérdőjelezhető e forrás esetében, de mindenképpen e két század fordulója közti időszak adható meg.

cseh notáció – III.d.182

- punctum
- pes
- clivis
- scandicus
- climacus
- torculus
- porrectus

The image displays several examples of Cech notation symbols on a four-line staff. The symbols are:

- punctum**: a single diamond-shaped note.
- pes**: two diamond-shaped notes connected by a horizontal line.
- clivis**: two diamond-shaped notes connected by a diagonal line sloping downwards.
- scandicus**: two diamond-shaped notes connected by a diagonal line sloping upwards.
- climacus**: two diamond-shaped notes connected by a vertical line.
- torculus**: two diamond-shaped notes connected by a horizontal line, with a vertical line extending upwards from the right note.
- porrectus**: two diamond-shaped notes connected by a horizontal line, with a vertical line extending upwards from the right note, and a diagonal line sloping downwards from the top of the vertical line to the right note.

 The examples are arranged in a grid-like fashion, with some symbols appearing in pairs or groups on the same staff.

Ami viszont ennél még érdekesebb, az maga a „cseh” notáció e forrás esetében. Részletes elemzésünk kimutatta, hogy mindössze két olyan jel van, ami teljes egészében megegyezik a cseh notációval, a többi esetében csak hasonlóságról beszélhetünk. A két azonos jel a pes és a scandicus. Jellemzően tehát azok a jelek különböznek, amelyekben lefelé lépés található. A clivis, torculus és

porrectus esetében is igaz, hogy a cseh notáció rombuszra kiszélesíti a neuma alját, itt viszont csak egy lecsapott szárat látunk, a clivisben és a torculusban pedig a felső hang rombuszos megerősítése is hiányzik. A legizgalmasabb viszont a climacus használata. Ebben nem tudta megtagadni eredeti iskolázottságát a notátor, mivel sok esetben két ponttal indítja a ferdén lecsorgó hangokat. Ebben a saját maga által kialakított jelrendszerben azonban mindvégig következetes a notátor: egy olyan sajátos keveréket hozott létre, mely jelzi egyrészt az abszolút jártasságot, másrészt az alkotói vénát.

Számot kell adnunk az MR 6 jelzetű graduále kvadrát notációjáról is. A 391. paginán található kormegjelölés megkérdőjelezését semmi nem indokolja a forrásban, de a notációnak van néhány jellegzetessége. A korai graduáléhoz hasonlóan a domonkos vonások itt is megjelennek a notációban: a virga-szerű szárok jellemzőek az egész forrásra, (és különösen szembetűnőek a sequentionáléban), a hangok egymás fölé illesztése és mérete azonban már nem követi a domonkos mintát.

Két forrásban (MR 26 és M.III.23) egyáltalán nem találunk hangjelzést, ezért notáció szempontjából a következő sorrend állítható fel:

MR 133	14 ex.
MR 13	14/15.
MR 73	15/1.
III.d.182	15/1.
IV.C.59	15 m.

III.d.23	15 m.
MR 62	15 m.
MR 168	15 m.
MR 170	1495
Nr 354	1495 - 1498
Nyomtatott	1511
MR 6	1719

A notációs vizsgálatokhoz szorosan hozzátartozik maguknak a dallamoknak a vizsgálata. Jelen előadáshoz a prefáció-dallamokat hasonlítottam össze.

PREFÁCIÓ-DALLAMOK

IN DIEBUS FESTIVIS TRINUM LECTIUMUM

Per o-mnis a-sae-cu-la sae-cu-la-cum A-men Do-mi-nus vo-bis-cum Et cum Spi-ri-tu tu-o Sur-sum cor-da Hi-be-mus ad Do-mi-num Gra-ti-as a-gi-mus Do-mi-no De-o no-stro Di-gram et in-stum est

Rajczky Benjamin már 1941-ben részletezi a magyarországi prefáció-dallamok fejlődését, változatosságát. A gregorián repertoáron belül viszonylag egyszerű hang- és neumakészlettel dolgozó dallamokról van szó, ezért főként a recitáló (tuba) hang és a két vagy háromhangos neumák meglétével vagy hiányával jellemezhetőek leginkább e dallamok. Rajczky alapvető megállapítása a magyarországi forrásokról, hogy semmilyen más európai utat nem követnek. Míg az olasz hagyományokra jellemző a szubszemitonális recitáció térhódítása már a XIV. század elejétől (írott c vagy f hangon recitálnak), addig a német forrásokban a XIV. században teljesen egyeduralkodó a szubtonális, de még a XV. század végén is megtaláljuk nyomait. A magyar források azonban egyik utat sem követik egyértelműen. A XIV. századtól jellemző a két recitáló hang keveredése a prefációkban, és még a XVI-XVII. századokban is megtaláljuk a szubtonális nyomait. A zágrábi források közül Rajczky a nyomtatott misszálét vizsgálta részletesen, melyről egyedi megállapítása, hogy a szubszemitonális recitációk jellegzetes tercugrását – olaszos jelleggel – kitölti. Az egész

forráscsoportot megvizsgálva ez a jellegzetesség kizárólag a nyomtatott misszálé sajátja, ami akár a nyomtatás helyének is betudható (Velece). A magyar források változatossága azonban kivételes módon nyomon követhető a forrás-együttesen. Nincs két egyforma dallamot tartalmazó kódex, még az egyébként kifejezetten egykezűnek tűnő MR 168 és MR 62 is több ponton eltér prefáció-dallamaiban. Szinte minden forrás két prefáció-dallamot közöl (kivéve az MR 73-at, melynek az az egy dallama is hibáktól, elcsúszásoktól hemzseg), de abban már különböznek, hogy a dallamok milyen két típusát használják. A sollemnis/festivus dallamok mellett az egyszerűbb dallam 3 helyen dominicalis és 5 helyen ferialis. A sollemnis dallamok tuba hangjai - egyetlen kivétellel subsemitonálisak (c, f, b), az egyszerűbb tónusok azonban megoszlanak e tekintetben (5 h, 3 c). Még egy részletet szükséges kiemelni a prefációk kapcsán. Az MR 62 dominicalis, tehát egyszerűbb dallama több helyen betoldásokat tartalmaz, melyek a sollemnis dallam felé alakítják. Ezek a betoldások azonban nem egyeznek sem saját sollemnis dallamával, sem más zágrábi misszálé dallamával. A zágrábi mise-forráscsoport dallamai tehát két tanulással szolgálnak számunkra. Az egyik az, hogy ez szinte az egyik legvariábilisabb helye a forrásoknak, a másik pedig az, hogy hűen tükrözik a magyarországi prefáció-dallamok megoszlását a tuba-hangok használatában.

Vizsgálódásunk elsődleges fókuszában természetesen a misszálék és graduálék tartalma állt. Nem véletlen azonban, hogy jelen összehasonlításban a notációs és dallami elemek megelőzték azt, hiszen éppen a tartalom az, amiben a legnagyobb egységességet mutatja a zágrábi forráscsoport. Miután itt elsősorban a források különbözőségére szeretném felhívni a figyelmet, a tartalmi részben a sanctoráléra fókuszálunk. Vizsgálatom elején több kérdést is fölvettem, amire választ vártam a sanctorálék részletes végigtanulmányozása során. Vannak-e olyan elemek, amelyek egyértelműen kormeghatározóak, és ennek segítségével néhány konkrét forrást, vagy a források egy részét időben el tudnám különíteni a többitől? A XIV. és a XV. századi tartalom hordoz-e meghatározó különbségeket? A graduálék és misszálék anyaga mennyiben tér el, és ez milyen következményekkel jár? A nem kormeghatározó különbségek okai milyen gyökerekre vezethetők vissza? A munka folyamán néhány ponton megnyugtatónak tűnő válaszok a következő forrás olvasata után nyomban megkérdőjeleződtek, ugyanakkor mégis kialakult a különbségeknek néhány olyan csoportja, amely jelentőséggel bír.

Elsődleges szempont volt a különbségek keresésénél a kormeghatározó különbségek feltárása. Ebben két sarkalatos pontot találhatunk, az egyik a nyomtatott misszálé, a másik pedig az MR 6 graduálé. Mindkettőben találunk olyan jelenségeket, melyek a korábbi misszálékban nem szerepelnek, sőt ezek között olyan is akad, mely mindkettőben jelen van. A mindkettőben szereplő kései jelenségek: Aquinói Szent Tamás márciusi ünnepe (In medio communis introitus), Transfiguratio ünnepe, és annak tételei, Praesentatio Mariae ünnepe, (általános engedély: 1472, IV. Sixtus) Szent Jeromos szekvenciája (Laude laude gens Slavorum), és érdekes módon a Szeplőtelen fogantatás ünnepének megnevezése: Conceptio Mariae (ez az ünnep ugyanis a korábbi forrásokban egyöntetűen Sanctificatio Mariae néven szerepel.). Ezeken túlmenően az MR 6 graduálé is rendelkezik párhuzam nélküli sanctorále-vonásokkal: Fülöp és Jakab ünnepének introitus verzusa: *Benedicam dominum* (az *Exsultate iustival* szemben), a fent említett Praesentatio Mariae ünnepén az *Altissimi providentia* szekvencia, negatív irányban pedig március 7-én Perpetua et Felicitas, július 2-án Processus et Martinianus, július 4-én pedig Márton Translatiojának teljes elhagyása. Mindhárom esetben ünnep-kiszorításról van szó: míg a nyomtatott misszálé még megemlíti március 7-én Tamást és mellette memoriában Perpetuát, addig az MR 6 már csak az újabb keltezésűt hozza. Ugyanez

történik július 2-án Visitatio kontra Processo ünnepekkel és július 4-én László oktávjával és Márton translatiójával. Itt tehát némi időbeli változásnak lehetünk tanúi: a nyomtatott misszálé előtti források március 7-én még csak Perpetuát és Felicitást említik, a nyomtatott hozzátesszi Aquinóit is, az MR 6 pedig már csak Aquinóit említi ezen a napon. Visitatio ünnepe már több forrásban is megjelenik, sőt kettőben utólag, lapszéli bejegyzésként, de az MR 6 kivételével mindegyik említi legalább memóriában ugyanezen a napon Processo et Martiniano ünnepét is. László oktávja szerepel fő helyen július 4-én minden forrásban, de az MR 6 szerepelteti először egyedül, Márton translatiója nélkül. Az MR 6 graduále kapcsán említést kell még tennünk az 1729-ben szentté avatott Nepomuki szent János ünnepének két lapszéli bejegyzéséről is, melyek egyedül ebben a kéziratban szerepelnek. (Introitus: Dedit mihi Dominus, All. Beatus qui lingua). **(29. KÉP)** E helyütt kell megemlítenünk a nyomtatott misszálé néhány egyedi vonását (talán kései volta miatt), amelyben újdonságot hoz a korábbi forrásokhoz képest, de újdonsága nem él tovább az MR 6 graduáléban: Jób, Maria de Nive, Rókus, Hermete, Cesario.

Természetesen felmerülő kérdés, hogy a legrégebbinek gondolt MR 133 misszálé tartalmaz-e olyan elemeket, amelyek alátámasztják a forrás legrégebbi voltát. Erre a kérdésre mindössze néhány pozitív megerősítést kapunk. Annuntiatio ünnepén egyedül e forrás alkalmaz más verzust a Rorate introitushoz: *Et iustitia oriatur*; a többi forrásban, és ebben is Adventben a *Caeli enarrant gloriam Dei* verzus kapcsolódik a Rorátéhoz. Szent Anna ünnepén nem jelöl saját misét, hanem Mária Magdolna ünnepéhez utalja az olvasót; Mindenszentek ünnepén a *Vox exsultationis* alleluja mellett a *Iudicabunt sancti* alleluja is megjelenik, továbbá a Commemoratio Defunctorum miséjében a *Qui Lazare resuscitasti* verzus alternatívaként jelenik meg az *In memoria* verzus mellett a *Requiem*-graduáléban. Emellett láthatunk még néhány olyan jelenséget, melyek a korábbiak gondolt forrásokat összekötik. Az MR 133 és a III.d.182 használ Annuntiatio ünnepén az *Ave Maria* traktusban több verzust: A bővülés az 1. és 2. verzus között van: az MR 133-ban csak a *Quomodo inquit*, a III.d.182-ben pedig az *Ecce concipies* is. Valószínűsíthetően egy archaizmusról van szó, melyben az esztergomi források (még a nyomtatott misszálé is) ragaszkodnak a teljes ötverzusos formához, melyet néhány zágrábi forrás megőrzött –, de a zágrábi források nagy része redukálta a verzusok számát háromra.

A források közül figyelemre méltó a két egykezűnek vélt forrás tartalma. Legszembetűnőbb egyezésük – a többi zágrábi forrással szemben –, hogy mindkettőnél a kánon középen van, nem a kódex elején. Tartalmuk nagy része is megegyezik, csak néhány apró különbség akad a két forrás között: az alapvető az, hogy mindkettő erőteljesen töredékes, és lacunáik éppen kiegészítik egymást. Éppen ezért viszonylag kevés tartalmi elem hasonlítható össze a két forrásból. Az MR 168 hiánya Bertalantól a Szentháromságról szóló votív miséig terjed (tehát a sanctorale vége, és a teljes commune sanctorum marad ki), az MR 62 viszont véget ér az egy szűzről szóló communis misénél, és a votív miséket már nem tartalmazza. Ezzel együtt a közös anyagban néhány apró különbség megfigyelhető:

Hilarius és Remigius ünnepén:

MR 62: Sapientiam sanctorum

MR 168: Sacerdotes tui

Ignatius ünnepén:

MR 62: csak Mihi autem

MR 168: Ego autem VEL Mihi autem

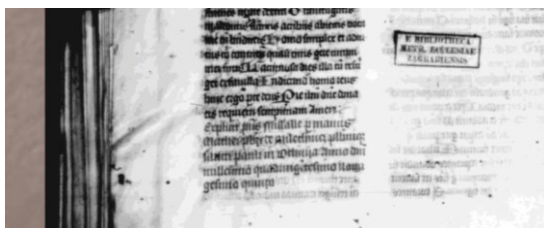
Pál ókeresztény püspök:

MR 62: Sacerdotes tui

MR 168: Ø

Mindegyik esetben az MR 62 tart a többi zágrábi forrásal, és MR 168 az, amelyik eltér. A különbség utalhat a datálásra, de ez még mindig egy nyitott kérdés: minden jel a XV. század közepére utal a két forrásnál, de Csapodi állítása szerint az MR 168 már szerepel a székesegyház XIV. századi leltárában.⁵

Az eddig említetteken kívül két forrás jár külön utakon. Egyikük az MR 170 jelzetű Topuskói György apát misszáléja. Pontos datálással rendelkezik: 1495-ben írta a kőrös megyei Otnya Szent Pál presbitere (186v).

MR 170, Metropolitanska Knjižnica

Az egyéni megrendelés számlájára írható, hogy a többi zágrábi forráshoz képest sok (szám szerint 9) sanctorale-ünnep kimarad: Eulalia, Faustino et Iovita, Eusebio, Longinus, Gertrudis, Magnus, Christina, Pál ókeresztény püspök és Processo et Martiniano szeptemberi ünnepe. Néhány ünnepnél viszont bővebb anyagot találunk, mint a többi forrásban. Scholastica, Dorothea, Balázs és Gergely ünnepén kiírja a teljes misét, továbbá Visitatio vigíliája kizárólag itt található. Speciális még Szent Ferenc szekvenciája, mely a Laetabundus karácsonyi szekvencia kontrafaktuma: Laetabundus Francisci exultant.

A legfeltűnőbb „egyéni utas” misszálé a Salzburgban, az egyetemi könyvtárban őrzött M.III.23. jelzetű. Egyedi Felix in Pincis ünnepén allelujája (Inimici), Barnabás apostol ünnepén allalujája (Iam non estis), Justina et Ciprian ünnepén introitusa (Sapientiam sanctorum, többiek: Intret in conspectu), és az In medio ecclesiae-mise introitusának verzusa: Bonum est confiteri (többiek: locunditatem). Egyéni utakat jár még Dorottya és Transfiguratio ünnepén, de ezeket az ünnepeket minden forrás komplexitásában érdemes tárgyalni.

⁵ Csapodi Csaba, Kódexek és nyomtatványok Magyarországon 1526 előtt II (in Bibliotheca Hungarica), (Budapest: MTA, 1993) Nr. 2950.

Dorothea

- lapszéli: MR 133, IV.C.59
- Dilexisti: 1511, MR 73, MR 13, III.d.23, MR 26, MR 62, MR 168
- Gaudeamus (VEL): 1511
- All. Tu virutum tumba: 1511, MR 170, MR 6
- All. O castitata fallerata: M.III.23
- Seq. Psallat concors: 1511, MR 6

Dorotya viszonylag későn került be a magyarországi liturgiába, a nyomtatott esztergomi misszálé is csak a könyörgéseit tartalmazza. A zágrábi törzsanyagának sem vált részévé a XIV. századig. Törzsanyagában sem a III.d.182 sem az MR 133 nem tartalmazza. A források tanúsága szerint azonban az idő előrehaladtával egyre népszerűbb és fontosabb lett. Lapszéli bejegyzésként az MR 133 és a IV.C.59 is tartalmazza könyörgéseit. A Dilexisti introitus jelenik meg a nyomtatott misszáléban, az MR 73, MR 13, III.d.23, MR 26, MR 62, és MR 168 kódexekben. Ezen felül, a nyomtatott még egy introitust javasol alternatívaként: Gaudeamus (Bakócz graduále is ezt adja meg). A nyomtatott, az M.III.23, Topuskó és az MR 6 alleluját is megad: az első három egyöntetűen a más magyar forrásokban is előforduló Tu virtutum tumba kezdetűt, de az M.III.23 az O castitata fallerata alleluját közli, melyben teljesen párhuzam nélkül marad. A nyomtatott misszálé és az MR 6 még szekvenciáját is közli: *Psallat concors*. Látható tehát, hogy amennyire hiányzik a két legkorábbi forrásból Dorotya ünnepe, a későbbiekben annál fontosabbá válik: lapszéli bejegyzésekben is megjelenik olyan forrásokban, amelyből egyébként hiányzott, továbbá a XV. század 2. felében megjelennek a saját alleluják is. Az M.III.23. misszálé még egy ünnep esetében játszik fontos szerepet, pontosabban jár külön úton: Transfiguratio ünnepe csak a három legkésőbbi forrásban jelenik meg. A nándorfehérvári győzelem után (1457-ben) egyetemesített ünnep korai stádiumában a karácsonyi ünnepkör tételeiből vette introitusát,⁶ Európa-szerte pedig az *In excelso throno* mise rögzült e helyen. Ezt az európai gyakorlatot követi az M.III.23, de a másik két forrás – a Bakócz Graduále vagy a Futaki graduále anyagával is megegyezően – a *Viderunt ingressus* misét használja.

Visszatérve tehát a Salzburgban található misszáléra, tartalmi elemei – összhangban az illuminációs elemekkel és betűírásával – mindenképpen az MR 26 utánra, tehát 1453 utánra tehető forrás, és mindenképpen a két Topusko előtti: a XV. század második felére datálható.

⁶ Így az esztergomi Missale Notatum a *Lux fulgebit* misét – *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio* ed. Janka Szendrei–Richard Ribarič, in *Musicalia Danubiana* 1. (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1982)

Visitatio	Erzsébet
<ul style="list-style-type: none"> ■ Vig: MR 170 ■ Gaudeamus-mise: mind, kivéve: MR 133, MR 13, III.d.182 ■ seq. Veni praecelsa: MR 73, III.d.23, MR 26, M.III.23, MR 170 ■ seq. Decet huius cunctis: MR 6 ■ függelék, utólagos: MR 13, MR 168 	<ul style="list-style-type: none"> ■ All. Sponsa veri Zachariae: 1511 ■ All. Dilexisti iustitiam: többi misszále ■ All. O pia regnum: a két graduále

Két ünnep jelenik meg még különös változatosságban a zágrábi forrásokban: Visitatio és Szent Erzsébet ünnepe. Visitatio is bizonyos fejlődésen megy keresztül a kéziratok között. Dorottya ünnepéhez hasonlóan a két legelső forrásban, sőt az MR 13-ban sem szerepel, de hiányzik az MR 62-168 párosból is. Hangsúlyosan jelen van azonban az MR 73-ban, III.d.23-ban, MR 26-ban, M.III.23-ban, a nyomtatott misszáléban, az MR 6-ban és legfőképpen az MR 170-ben. Ez utóbbiban vigíliával. Később megjelenik viszont az MR 13 és az MR 168 függelékes anyagában. A nyomtatott misszále nem tartalmazza sequentiáját, de azon kívül minden forrás, amely corpusban hozza, megadja a Veni praecelsa domina szekvenciát. Ez azonban nem azonos az Esztergomban használt szekvenciával, amely a Decet huius cunctis. Ez az esztergomi szekvencia viszont az MR 6 graduáléban is megjelenik. Ez a jelenség egy azok közül, amelyben az MR 6 már nem teljes egészében követi a zágrábi hagyományt, hanem más esztergomi források alapján készül. (Ezt támasztja alá az is, hogy a graduálét író Nicolaus Pepelko kanonok több helyen is tanult, így Bécsben és Bolognában is, tehát szélesebb látókörre tett szert, valószínűleg más magyar diákokkal is tanult együtt.)

Láthattuk tehát, hogy bizonyos ünnepek a későbbiekben olyan forrásokba is bekerülnek, amelyek corpora nem tartalmazza azokat. Ez a jelenség több szempontból is informatív a kutató számára. Az egyik információ, amit hordoz az az, hogy a liturgia folyamatosan változott, a másik pedig az, hogy a liturgikus könyveket sokáig használták. Példa erre a III.d.182 graduále bejegyzése, miszerint még 1630-ban még használták, és akkor is már ilyen töredékesen volt vége.⁷

Erzsébet ünnepénél is vizsgálódásunkat a nyomtatott misszáléval kezdtük. A könyv részletes végiglistázása után jöhet a többi forrás. Első látásra tehát az válik szembetűnővé, hogy a második forrás már nem a *Sponsa veri Zachariae* alleluját használja, hanem a communis *Dilexisti iustitiamot*. A források további vizsgálata után azonban kiderül, hogy a nyomtatotté a különleges tétel. De ez még nem az összes tudnivaló Erzsébet ünnepe kapcsán. A két graduále még egy újabb allelujával egészíti ki a teljes zágrábi képet. Esztergomi forrásokkal egybevetve azonban az derül ki, hogy éppen a *Dilexisti iustitiam* tekinthető zágrábi jellegzetességnek, mivel az semmilyen más magyarországi forrásban nem jelenik meg. A *Sponsa veri Zachariae* alleluia párhuzamát a Göttweigi pálos misszáléban, a kassai graduáléban, a szepesi graduáléban és a nyomtatott esztergomi misszáléban találjuk. Ezek közül valószínűleg a nyomtatott esztergomi misszáléval lehetett kapcsolatban e könyv szerzője is.

⁷ fol. 91v

A két graduále által használt *O pia regnum* pedig a Brassói graduále, a Kolozsvári graduále és a Szentjobbi graduále sajátja is. És ebben a történetben elérte a két graduále speciális helyzetéhez is. 29 esetben közölnek más alleluját mint a misszálék. Ezek közül a legtöbb olyan, ahol a misszálék communis alleluját közölnek, itt pedig az ünnep sajátját, de olyan is előfordul, pl. Péter apostol ünnepén, ahol a misszálék a Beatus es Simon alleluját, a graduálék pedig a Tu es Petrust alkalmazzák.

A graduálék egyedi allelujái

dátum	ünnep	III.d.182	MR 6
dec. 21	Tamás apostol	lacuna	O Thoma didime
jan. 25.	Conversio Pauli	lacuna	Tu es vas
ápr. 24	György	All. Georgius Christi miles	All. Georgius Christi miles
ápr. 25.	Márk	3. plusz alleluja: Ego sum vitis vera	3. plusz alleluja: Ego sum vitis vera
ápr. 29.	Péter mártír	Martyr Petre sydus	Martyr Petre sydus
máj. 3.?	Inventio Crucis	csak 1 All. (misszálék: 3): Dulce lignum	csak 1 All. (misszálék: 3): Dulce lignum
jún. 24.	Joh. Bapt.	O baptista Christi	O baptista Christi
jún. 27.	Ladislau	Beatus vir rex Ladislaus	Beatus vir rex Ladislaus
jún. 29.	Petri et Pauli	Tu es Petrus	Tu es Petrus
jún. 30	Commem. Pauli	Magnus sanctus Paulus	Magnus sanctus Paulus
júl.	Margarete	O laudanda Christi	O laudanda Christi
júl. 22.	Magdolna	lacuna	+ All. Ecce Maria querit
júl. 26.	Anna	Dilexit Dominus Annam	Dilexit Dominus Annam
júl. 29.	Depositio Ladislai	Salve sanctae Ladislae	Salve sanctae Ladislae
aug. 10	Lőrinc	Levita Laurentius 2 dallam	Levita Laurentius 2 dallam
aug. 15.	Assump.	+ All. Transit ad aethera	+ All. Transit ad aethera
aug. 20.	István	Sanctissimae Rex Stephane ES O rex apostole Stephane	Sanctissimae Rex Stephane ES O rex apostole Stephane
aug. 28.	Agoston egyházatya	O sanctitatis speculum	O sanctitatis speculum
szept. 8.	Nat. BMV	Nativitas gloriose 2 dallam	Nativitas gloriose 2 dallam
szept. 29.	Mihály	Culminis angelici sublime	Culminis angelici sublime
okt. 16.	Gallus	Beatus Gallus	Beatus Gallus
okt. 21.	Ursula	O floreone spina	O floreone spina
okt.	Demeter	Sanctus martyr Demetrius	Sanctus martyr Demetrius
nov. 1.	OSS	O quam gloriosum	O quam gloriosum
Nov. 5.	Emericus	O gemma puditiae	O gemma puditiae
nov. 11.	Martinus	3 All! Hic Martinus pauper; Beatus vir sanctus Martinus; Martinus episcopus	3 All! Hic Martinus pauper; Beatus vir sanctus Martinus; Martinus episcopus
nov. 19.	Elisabeth	O pia regnum	O pia regnum
nov. 22.	Kelemen	Dedisti Domine	Dedisti Domine
nov. 25.	Catherina	2 All. Nobilis et pulchra prudens Catherina O Catherina virgo	2 All. Nobilis et pulchra prudens Catherina O Catherina virgo

Eddigi vizsgálódásaink alapján tehát a zágrábi mise-források kronológiai sorrendje:

1. MR 133 missale – 14 ex. (Zagreb Metropolitanska Knjižnica)
2. III.d.182 graduale – 15/1.(Zagreb, Arhiv Hrvatske Akademije Znanosti i Umjetnosti)
3. MR 13 missale – 15/1. (Zagreb Metropolitanska Knjižnica)
4. MR 73 Missale – 15/1. (Zagreb Metropolitanska Knjižnica)
5. IV.C.59 missale – 15 m. (Zagreb, Arhiv Hrvatske Akademije Znanosti i Umjetnosti)
6. III.d.23 missale – 15 m. (Zagreb, Arhiv Hrvatske Akademije Znanosti i Umjetnosti)

7. MR 168 missale	– 15 m. (Zagreb, Metropolitanska Knjižnica)
8. MR 62 missale	– 15 m. (Zagreb, Metropolitanska Knjižnica)
9. MR 26 missale	– 1453 (Zagreb, Metropolitanska Knjižnica)
10. M.III.23	– 15/2. (Salzburg, Universitätsbibliothek)
11. MR 170 missale (Topusko)	– 1495 (Zagreb, Metropolitanska Knjižnica)
12. Nr. 354. missale (Topusko)	– kezdete: 1495-98 között (Zagreb, székesegyházi kincstár)
13. M 28 596 Nyomtatott misszále	– 1511 Velence (Zagreb, Metropolitanska Knjižnica)
14. MR 6 graduale	– 1719 (Zagreb, Metropolitanska Knjižnica)

Összegésképpen:

Megpróbáltuk sorrendbe állítani és hozzávetőlegesen datálni zágrábi mise-forráscsoport darabjait. A kronológiai sorrend fölállításának folyamata több tanulsággal szolgált. Az egyik az, hogy a különböző szempotok mentén különböző a források variabilitása: a dallamok és a notációk lényegesen nagyobb különbségeket hordoznak, mint a tartalom. Ezek összevetése azonban nem mindig egyszerűsíti az eredményt, sokszor megkérdőjelezhetőbbé válik tőle egy adott időpont. Megfigyelhettük azokat a folyamatokat is, amelyek az MR 6 graduále egyéni vagy egyéninek tűnő megoldásaihoz vezettek: több helyen is kiderült, hogy a Graduále Esztergom felé nyitása nem előzmény nélkül való a zágrábi forráscsoportban.